

Т.К. Акимжанов¹ , Г.Ж. Османова^{2*} , Т.С. Ордалиев³ ,
П.В. Ситников⁴ , Қ.А. Билахан¹

¹«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан, Алматы қ.

³Қазақ инновациялық академиясы, Қазақстан, Семей қ.

⁴М. Есбулатов атындағы Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Gulaina.78@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ бас бостандығынан айыруға сотталғандардың заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету проблемасының өзекті мәселелеріне кеңінен назар аудару және оларды жүзеге асыру маңызды сипат алып отыр. Жасалған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар адам мен азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарына қол сұғатыны белгілі. Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, заң шығарушымен бекітілген құқықтарды пайдалану мүмкіндігін ұсыну, мемлекет пен азаматтардың өздеріне жүктелген міндеттерінің орындалуына кепілдік береді. Бұл, ең алдымен, адамның жеке өмірінен құпия болып табылатын немесе жария етілуі мүмкін ақпарат ауқымын, сондай-ақ оның қандай ақпаратты алуға құқығы бар екенін өзі анықтай алатынымен маңызды.

Мақалада бас бостандығынан айыруға сотталғандардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету мәселелері қамтылған, Қазақстан Республикасындағы сотталғандардың жазаны орындау кезіндегі құқықтары мен заңды мүдделерін жақсартудың негізгі бағыттары көрсетілген. Авторлар сотталғандар азаматтық қоғамның ажырамас бөлігі болғандықтан, оқшауланған жағдайда да олардың құқықтары мен бостандықтары мемлекет тарапынан қорғалуы тиіс екендігін нақты көрсетеді. Бұл функцияны қамтамасыз етпеу немесе толық қамтамасыз етілмеуі, тек жазаны орындау жүйесінің ғана емес, мемлекеттің бүкіл құқық қорғау жүйесінің беделін түсіруге әкеледі.

Түйін сөздер: құқық, заңды мүдделер, сотталушы, жазаны орындау, жазаны орындау мекемелері, азаматтық қоғам.

T.K. Akimzhanov¹, G.Zh.Osmanova^{2*}, T.S. Ordaliev³, P.V. Sitnikov⁴, K.A. Bilakhan¹

¹University «Turan», Kazakhstan, Almaty

²Abay KazNPU, Kazakhstan, Almaty

³Kazakh Innovation Academy, Kazakhstan, Semey

⁴Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Gulaina.78@mail.ru

Problems of ensuring the constitutional rights and legitimate interests of prisoners in the Republic of Kazakhstan

Wide attention to topical issues of the problems of ensuring observance of constitutional rights and freedoms of the individual, as well as the legitimate interests of those sentenced to deprivation of liberty in the Republic of Kazakhstan and their implementation are becoming important in modern conditions. It is known that all committed criminal offenses encroach on the personal rights and freedoms of a person and a citizen. Ensuring the constitutional rights and legitimate interests of those sentenced to deprivation of liberty, guarantees that the state and citizens will fulfill their duties in providing the opportunity to enjoy the rights enshrined in law. This is important, first of all, because a person himself determines the range of information that is confidential or can be disclosed from his personal life, as well as what information he has the right to receive.

The article under consideration highlights the issues of ensuring the constitutional rights and legitimate interests of convicts sentenced to deprivation of liberty, reflects the main directions for improving the rights and legitimate interests of convicts in the Republic of Kazakhstan in the execution of sentences. The authors emphasize that convicts, being an integral part of civil society, must be protected by the state with their rights and freedoms, even in isolation. Lack or incomplete provision of this function leads to the discrediting of not only the penitentiary system, but also the entire law enforcement system of the state.

Key words: rights, legitimate interests, convict, execution of punishment, institution for the execution of punishment, civil society.

Т.К. Акимжанов¹, Г.Ж. Османова^{2*}, Т.С. Ордалиев³, П.В. Ситников⁴, Қ.А. Билахан¹

¹Университет «Туран», Қазақстан, г. Алматы

²Қазақстан Республикасының педагогикалық университеті им. Абая, Қазақстан, г. Алматы

³Қазақстан Республикасының инновациялық академиясы, Қазақстан, г. Семей

⁴Алматының МВД Академиясы им. М. Есбұлатова, Қазақстан, г. Алматы

*e-mail: Gulaina.78@mail.ru

Проблемы обеспечения конституционных прав и законных интересов осужденных к лишению свободы в Республике Казахстан

Вопросы обеспечения соблюдения конституционных прав и свобод личности, а также законных интересов осужденных к лишению свободы в Республике Казахстан и их осуществления приобретают в современных условиях важное значение. Известно, что все совершенные уголовные правонарушения посягают на личные права и свободы человека и гражданина. Обеспечение конституционных прав и законных интересов осужденных к лишению свободы, предоставление возможности пользоваться закрепленными законодательством правами включает в себя гарантии государства и граждан на выполнение ими своих обязанностей. Важно, прежде всего, чтобы человек определил круг сведений из своей личной жизни, которые являются конфиденциальными или могут быть обнародованы, а также то, какую информацию он имеет право получать.

В данную статью включены вопросы обеспечения конституционных прав и законных интересов осужденных к лишению свободы, основные направления совершенствования прав и законных интересов осужденных в Республике Казахстан при исполнении наказаний. Авторы утверждают, что, поскольку осужденные являются неотъемлемой частью гражданского общества, их права и свободы должны защищаться государством даже в изоляции. Необеспечение или неполное обеспечение этой функции приводит к дискредитации не только системы исполнения наказаний, но и всей правоохранительной системы государства.

Ключевые слова: права, законные интересы, осужденный, исполнение наказания, учреждение исполнения наказания, гражданское общество.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Конституциясында адам мәртебесіне қатысты нормаларда «құқық» және «міндет» ұғымдары, сондай-ақ олардың туындылары: «құқықтар» және «міндеттер» қолданылады (ҚР Конституциясының 12-39-баптары). Бұндай эталон үлгісі еліміздің Негізгі Заңында берілген. Ал, біздің ойымызша, бұл салалық заңнамада, оның ішінде Қылмыстық Атқару кодексінде де сақталуы керек.

1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бөлімінде көзделген нормаға сәйкес, Қазақстан Республикасында ең алдымен адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары құқықтық қорғалуға жатады. Конституцияның 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатыны белгіленген. Осы конституциялық норманың негізінде мемлекетке осы құқықтар мен бостандықтарды тану, сақтау және қорғау міндеті жүктелген.

Сот қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп таныған адамға қолданылатын қылмыстық жаза мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады. Мәжбүрлеу сотталған адамның жеке және мүлктік құқықтарынан айыру мен шектеуден басқа жағдайда білдірілмейді. Заңға бағынатын азаматтар үшін Конституциямен кепілдендірілген құқықтар мен бостандықтар, адамның және азаматтың белгілі бір құқықтары мен бостандықтарынан ішінара немесе толық айыру немесе оларды елеулі түрде шектеу үшін Конституция құқықтық негіз болып табылады.

Осыған сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары федералды заңмен конституциялық құрылыстың негіздерін, адамгершілікті, денсаулықты, басқалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, елдің қорғанысы мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажет болған жағдайда ғана шектелуі мүмкін. Қоғам жазаны қолдана отырып, кінәлі адам жасаған әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталушыны түзету және сотталғандардың да, басқа азаматтардың да жаңа қылмыс жасау мүмкіндігін болдырмау мақсатын көздейді.

Бұл жұмыстың мақсаты – еліміздегі бас бостандығынан айыруға сотталғандардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуын жақсартуға және нығайтуға мүмкіндік беретін тәсілдерін қарастыру.

Зерттеу әдістерінің негізін зерттелінетін құқық саласы мен құқық саласының даму және жаңару процестеріне диалектикалық көзқарас, жалпы құқық теориясының негізгі ережелері, салыстырмалы және басқа да жеке ғылыми жүйелік әдістер құрайды.

Жұмыстың ғылыми-практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы.

Бас бостандығынан айыруға сотталғандарға бас бостандығы жағдайындағы адамдармен салыстырғанда жоғары талаптар қойылады.

Сотталған адам жазасын өтеу кезеңінде қоғамда арнайы рөл атқарады, яғни мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше шарасының әсерінен түзелетін өз кінәсін өтеуші, оның мақсаты – құқықтық бағынушылық мінез-құлықты, басқа азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін құрметтеуді қамтамасыз ететін әлеуметтік пайдалы қасиеттерді қалыптастыру.

Бұл жағдай заңнамада сотталғандардың арнайы құқықтық мәртебесін нақты анықтауды қажет етті, осыған Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 3-бөлімі (9-14-бап) арналған. Онда жазаның кез келген түрін өтеп жүрген сотталғандардың құқықтары мен міндеттері айқындалады. Сотталғандардың құқықтық мәртебесі әлеуметтік, тарихи өтпелі категория екенін және оның мазмұны өркениеттің даму деңгейінің, мемлекеттік жүйенің, қылмыс деңгейінің өзгеруімен өзгеретінін атап өткен жөн.

Сотталған адамдар, ҚР ҚК Ерекше бөлігінде көзделген және қылмыс немесе қылмыстық теріс қылық жасауда кінәлі деп танылған, қоғамға қауіпті іс-әрекеттер жасаған азаматтық қоғам өкілдерінің ерекше санаты екендігі белгілі.

Қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін кінәлілерді жазалай отырып, мемлекет оларға жасалған іс-әрекеті үшін белгілі бір жауаптылықты қамтамасыз ете отырып, ҚР ҚК-нің 39-бабы 2-бөлігінде бекітілген әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталған адамды түзеу, сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсаттарына жетуге ұмтылады. (ҚР Қылмыстық кодексі: Оқу құралы 2021а: 38)

Осыған ұқсас мақсаттар ҚР ҚАК-нің 4-бабында (Қазақстан Республикасы Қылмыстық-

атқару заңнамасының мақсаттары мен міндеттері) тұжырымдалған, онда Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару заңнамасының мақсаттары әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталғандарды түзеу, алдын алу болып табылады деп жазылған.

Көрсетілген мақсаттарға сәйкес Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңнамасының міндеттері:

1) жазаларды және қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын орындау мен өтеудің тәртібі мен шарттарын реттеу;

2) сотталғандарды түзеу құралдарын айқындау;

3) сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау;

4) сотталғандарға әлеуметтік бейімделуде көмек көрсету болып табылады.

(ҚР Қылмыстық кодексі: Оқу құралы 2020б : 12)

Көріп отырғанымыздай, қазақстандық заң шығарушы жазаны орындау үшін сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету сияқты маңызды салаға назар аударды.

Бізге белгілісі, заңның үстемдігі бірінші кезекте өз азаматтарының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық мүдде құруды көздейді.

Бұл ереже ҚР Конституциясының 1-бабының ережелерінен туындайды, оған сәйкес Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы-адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады (ҚР Конституциясы: оқу құралы 2019)

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ. Тоқаев өзінің 2020 жылғы 1 қыркүйектегі жолдауында ел азаматтарының құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету проблемаларына баса назар аударды. Оларға әлеуметтік-экономикалық дамудың бірде-бір аспектісі заң үстемдігінсіз және азаматтарымыздың қауіпсіздігіне кепілдік берусіз сәтті жүзеге асырылмайтындығы айтылды.

«Еститін мемлекет» – бұл шын мәнінде «Әділ мемлекет» құрылысының тұжырымдамасы болып табылады. Азаматтардың проблемаларын жай ғана есту және көру жеткіліксіз, бастысы-оларға дұрыс және объективті жауап беру.

Алда мемлекеттің азаматтардың мүдделеріне қызмет етуінің жаңа стандарттарын әзірлеу бойынша үлкен жұмыс күтіп тұр.

Мұнда құқық қорғау және сот жүйелері маңызды рөл атқарады. Мұнда реформалар өте қажет.

Қазіргі өмір тез өзгеруде. Күштік құрылымдары озық жұмыс әдістеріне көбірек сүйенетін болса, соғұрлым оларда халықаралық тәжірибенің контекстіне еніп кету мүмкіндігі мол болады.

Елдегі қазіргі жағдай құқық қорғау органдарына жаңа талаптар қояды, олар азаматтардың сұраныстарына жауап беруі тиіс.

Алайда, құқық қорғау жүйесінің жұмысында өткеннің инерциясына байланысты айыптау әлі де басым. Азаматтар қылмыстық қудалау шеңберіне негізсіз тартылатын жағдайлар жиі кездеседі.....

Қылмыстық саланы ЭБДҮ дамыған елерінің үлгісі бойынша жаңғырту қажет. Бізге азаматтардың құқықтарын уақтылы қорғауды қамтамасыз ететін және жоғары халықаралық стандарттарға сай келетін үлгі қажет (Егемен Қазақстан 2020). Мемлекет басшысының бұл ұстанымы жазаларды орындау проблемасына тікелей байланысты, өйткені біздің қоғам мүшелерінің өздерінің конституциялық құқықтары үшін сотталған және уақытша шектелген және сонымен бірге мемлекет тарапынан ерекше назар аударуды қажет ететін санаты туралы сөз болып отыр.

Біздің ойымызша, заңға бағынатын және сотталған адамдар арасындағы шекара жасалған қылмыстар үшін шартты болып табылады, өйткені кез-келген заңға бағынатын азамат сотталушылардың орнында болуы мүмкін, сондай-ақ өз құқықтары уақытша шектелген кез-келген сотталған адам қалыпты өмірге сәтті оралуы мүмкін.

Қазіргі тарихта мұндай, яғни бір топтан екінші топқа ауысу қозғалыстары көп.

Мұндай ауысудың ең жарқын мысалы – сотталған адамнан ел президентіне айналған Нельсон Манделаның тұлғасы болып табылады.

Оның өмірбаянынан мысалдар келтірейік. Нельсон Холилала Мандела – Оңтүстік Африканың мемлекеттік және саяси қайраткері. 1994 жылғы 10 мамырдан 1999 жылғы 14 маусымға дейін ОАР Президенті; апартеидтің өмір сүру кезеңінде адам құқықтары үшін күрестегі ең танымал белсенділердің бірі, ол үшін 27 жыл түрмеде отырған.

Мандела өмірінің көп бөлігінде түсініксіз тұлға болды. Демократия мен әлеуметтік әділеттіліктің символы ретінде танымал, ол 250-

ден астам марапаттарға ие болды, оның ішінде Нобель сыйлығы да бар.

Біріккен Ұлттар Ұйымының қамаудағылармен қарым-қатынас жасауға қатысты ең төменгі стандарттық қағидалары (Нельсон Мандела қағидалары) әлемдік қоғамдастық жалпыға бірдей мойындаған болып табылады және халықаралық құқықтың барлық субъектілері, оның ішінде Қазақстан Республикасы үшін ұсынымдық сипатта болады.

Өмір сүру құқығы және жеке бас бостандығы Үндістандағы адам құқықтарының тірегі болып табылады. Өзінің оң көзқарасы мен белсенділігі арқылы Үндістанның сот жүйесі адам құқықтарының бұзылуына қарсы тиімді құралдарды қамтамасыз ететін институт ретінде қызмет етті. «Өмір мен жеке бас бостандығына» либералды және жан-жақты мән бере отырып, соттар көптеген құқықтарды тұжырымдап, бекітті (<http://legalservicesindia.com/>).

Мысалы, қазіргі заманғы құқық қолдану практикасында Үкіметтің, Министрліктің, ведомстволардың, облыстық өңірлердің (Қазақстан, Ресей) бұрынғы басшылары қоғам үшін күпеген жерден қылмыстық жауаптылыққа тартылғандардың қатарында болған, сондай-ақ кейбір бұрынғы сотталғандар толық ақталған және Парламенттің (Украина) депутаттары, елдің (Қырғызстан Республикасы) премьерлері және тіпті президенттері болған жағдайлар аз емес.

Өздеріңіз білетіндей, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мемлекеттің қорғауында.

Мысалы, ҚР ҚК-нің 39-бабының 2-бөлігінде «Жазаның дене азабын тарту немесе адамның қадір-қасиетін қорлау мақсаты болмайды», ал ҚР ҚАК-нің 3-бөлігінде «Жазаларды және қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын орындаудың дене азабын келтіру немесе адамның қадір-қасиетін қорлау мақсаты болмайды» (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>) делінген, олар жазаны орындау кезеңінде сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін мүлтіксіз сақтауды міндеттейді.

Сондай-ақ сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету туралы талап ҚР ҚАК-нің «Адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін сақтау» 5-бабының (Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару заңнамасының қағидааттары) 1-тармағының (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>), 1-бөлігінде «Қазақстан

Республикасы сотталғандардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін құрметтейді және қорғайды, оларды түзеу құралдарын қолданудың заңдылығын, сондай-ақ құқықтық қорғауды және жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз етеді» және 2-бөлігінде «Сотталғандардың Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қылмыстық кодексінде және өзге де заңдарында, ҚР ҚАК 9-бабында (Сотталғандардың құқықтық жағдайының негіздері) белгіленген шектеулері бар Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары, бостандықтары және міндеттері болады».-делінген (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>).

Б.К. Шнарбаев сотталғандардың негізгі құқықтары жалпыазаматтық құқықтарды, конституциялық құқықтарды қамтитынын, жазаның түріне немесе жеке факторларға қарамастан, мызғымас және әрбір сотталған адамға тиесілі екенін атап өтті. Сотталғандардың негізгі құқықтарының төмендеуі қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері мен органдарының әкімшілігі тарапынан озбырлыққа әкелуі мүмкін (Шнарбаев 2017: 44).

С. М. Зубарев сотталғандардың құқықтық мәртебесі туралы жеткілікті терең түсінік береді, оған сәйкес құқық теориясы мен қылмыстық-атқару құқығы доктринасындағы «құқықтық мәртебе» және «құқықтық жағдай» ұғымдары балама болып саналады. Ең қысқа түрде сотталушының құқықтық мәртебесі сотталушының қоғамдағы заңды бекітілген жағдайы ретінде анықталады. Құқықтық мәртебенің негізінде нақты әлеуметтік мәртебе, яғни сотталушының қазіргі қоғамдық қатынастар жүйесіндегі нақты жағдайы жатыр. Құқық әлеуметтік реттеуші ретінде тек осы ережені бекітеді, оны заңнамалық шеңберге енгізеді. (Зубарев 2013: 89)

Бірақ сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін сотталғандардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету талап етіледі (ҚР ҚАК 12-б.)

Сондықтан сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін, олардың жеке басын, өмірі мен денсаулығын қорғау – мемлекеттің заңға бағынатын барлық азаматтарын қорғау сияқты мемлекеттің міндеті. Сонымен қатар, бұл жерде адамдардың маңызды тобы туралы әңгіме болуда.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.

«Қазақпарат» Халықаралық ақпарат агенттігінің (ХАА) 2021 жылғы 17 ақпандағы ақ-

параты бойынша ҚР Парламенті Сенатының Конституциялық заңнама, сот жүйесі және құқық қорғау органдары комитеті отырысының қорытындыларына сілтеме жасай отырып, қазіргі уақытта Қазақстанда 64 түзеу мекемесінде 25 827 сотталған жазасын өтеп жатыр, 16 тергеу изоляторында 5 805 адам қамауда отыр. «Түрме халқының» саны көп болғандықтан, Қазақстан әлемдік түрме рейтингінде 100-ші орынды алады (бұрын тәуелсіздік таңында – 90-шы жылдардың бірінші жартысында Қазақстан «түрме» халқының саны индексі бойынша 100 мыңға жуық тұтқын санымен АҚШ пен Ресейден кейін әлемде 3-ші орынды иеленген болатын).

ҚР ПМ ҚАЖ комитетінің деректері бойынша Қазақстанның егеменді дамуы кезеңінде түзеу мекемелері арқылы бір жарым миллионнан астам адам өткен.

Жазаны орындау барысында азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі міндетті іске асыру Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңнамасының ережелерінен туындайтын маңызды мемлекеттік міндет болып табылады.

Сондықтан ҚР ПМ Қылмыстық-атқару жүйесі комитеті мен оның құрылымдық бөлімшелері барлық азаматтық қоғам сияқты барлық сотталғандарды қалыпты өмірге және заңға бағынатын мінез-құлыққа қайтаруға тырысады.

Қоғамнан оқшаулаумен байланысты жазаларға сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету проблемасы ұстау режимі, түзеу мекемелерінің материалдық-техникалық базасының жай-күйі, сотталғандардың құқықтық жағдайы және оларды басқа сотталғандар немесе түзеу мекемесінің әкімшілігі тарапынан әртүрлі қысымшылықтан қорғау, тамақтандыруды ұйымдастыру, еңбекті пайдалану, медициналық қамтамасыз ету, оқыту, түзеу мекемелеріндегі сотталғандардың жеке қауіпсіздігі сияқты жазаны орындаудың көптеген аспектілерімен тығыз байланысты.

Өздеріңіз білетіндей, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етуге, олардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз етуге белгілі бір шығындар мен жазаларды орындау сияқты бүкіл құқық қолдану процесінің маңызды аяқталу кезеңіндегі кемшіліктер кедергі келтіреді.

Жазаны орындаудың негізгі аспектілерін белгілейік, біздің ойымызша оларды шешу сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделері

рінің қорғалуын жақсартуға және нығайтуға мүмкіндік береді.

Бірінші. Жазаны орындау Қылмыстық кодексте (ҚР ҚК 39-бабы) және Қылмыстық-атқару заңнамасында (ҚР ҚАК 4-бабы) бекітілген жаза мақсаттарын ғана емес, сондай-ақ сотталған адамды қоғамға қайтару жөніндегі шаралар кешенін көздейді.

Сондықтан жазаны орындау проблемасы қайта ойластыруды және одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Әсіресе, ұстау режимі сияқты аспектілер (сотталғандардың жекелеген санаттарын түзеу мекемесінен тыс жерлерде еңбекке пайдалану мүмкіндігі, туыстарымен, жақындарымен және т.б. тығыз байланыс).

Елдің егеменді дамуының отыз жылында азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзі айтарлықтай өзгерді, алайда жазаларды орындау жүйесі іс жүзінде бұрынғы деңгейде қалды (материалдық база, жазаны өтеу жағдайлары, жұмыс нысандары мен әдістері, ұстау режимі және т. б.).

Сотталған азамат түзеу мекемесіне түскен соң, жазаны орындау жүйесінің жабық болуы себебінен ол жеткілікті түсінбейді, тек ыңғайсыздықты ғана емес, сонымен бірге белгілі бір стрессті де сезінеді. Сотталушының бұл жағдайы оның өкілі болып табылатын бүкіл азаматтық қоғамға беріледі, бұл тек наразылықты ғана емес, кейде азаматтық қоғам арасындағы наразы көңіл-күйді де тудырады.

Екінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуына жазаны орындау жүйесінде туындаған дағдарыс (материалдық базаның әлсіздігі, жалақының төмендігі, кәсіптің беделсіздігі, жұмыстың ауыр және зиянды жағдайлары және т.б.) кедергі келтіреді, бұл кезде «жоғарыдан» яғни жазаны орындау жүйесінің өзі мүмкін болмай қалады, ал «төменнен» яғни сотталғандар ескіше өмір сүргісі келмейді (азаптау, ұстау режимі мен жағдайлары, қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасындағы шығындар, жоғары ақы төленетін жұмыстың болмауы, кәсіптік оқыту жүйесінің әлсіздігі, медициналық қызмет көрсетудің жеткіліксіздігі және басқа көптеген факторлар).

Қазақстан Республикасы пенитенциарлық жүйесінің күрделі материалдық-техникалық жай-күйі туралы жоғарыда аталған ҚР Парламенті Сенаты комитетінің отырысында айтылды.

Осылайша, ҚР ПМ ҚАЖК төрағасы Ж.Б. Ешмағамбетовтың баяндамасында пенитенциарлық инфрақұрылымды жаңғырту және

жаңа түрмелер салу бойынша қабылданып жатқан шараларға қарамастан, көптеген түзеу мекемелеріндегі ғимараттар мен құрылыстардың тозуы әлі де проблема болып қалып отыр, оны шешу бюджет қаражатын бөлуді талап етеді.

«Қазір камерада ұстайтын 9 мекеме жұмыс істейді, онда 4 мыңға жуық сотталған бар. Жұмыс істеп тұрған ҚАЖ мекемелерінің негізгі қорлары өткен ғасырда салынған 30-70-ші жылдардағы барақ үлгісіндегі ғимараттар мен құрылыстар болып табылады. 42 түзеу мекемесін қайта жаңарту талап етіледі (<https://www.inform.kz/>).

Көріп отырғанымыздай, қылмыстық жазаларды орындау жүйесінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қалыптастыру туралы Жолдауының ережелерін іске асыру тұрғысынан мемлекеттік деңгейде өзінің дереу шешілуін талап ететін айтарлықтай күрделі жағдай қалыптасты, өйткені ол сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етуге тікелей әсер етеді.

Ғалымдардан, мамандардан, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен, еліміздің халықаралық үкіметтік емес ұйымдарының өкілдерінен қылмыстық-атқару жүйесінің шетелдік мекемелеріне бару, жазаны орындау мәселелеріне арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларға қатысу мүмкіндігі біздің мемлекетіміз үмтылуы және құруы қажет түзеу мекемелерінің материалдық базасының қажетті жай-күйін көруге көмектесті.

Сондықтан ҚР ҚАК 89-бабында айқындалған қылмыстық-атқару жүйесі мекемесінің әрбір түрі үшін (ең төменгі, орташа қауіпсіздік, кәметке толмағандар үшін орташа қауіпсіздік, ең жоғары, төтенше, толық, аралас қауіпсіздік мекемелері) үлгі ережені сотталғандарды ұстаудың белгіленген режимін ескере отырып, үкіметтік деңгейде пысықтап, бекіту керек еді және оны қатаң ұстану керек.

Бұдан басқа, кәметке толмағандарға арналған қауіпсіздігі барынша төмен, қауіпсіздігі орташа мекемелерді әдеттегі тұрғын үй-жайларға (биік қоршаусыз, торсыз және тікенді сымсыз), бірақ бақылаудың тиімді жүйелерімен қайта жабдықтау, ал қауіпсіздігі барынша жоғары, төтенше және толық қауіпсіздік мекемелерін керісінше, ҚР ҚАК 89-бабында көзделген жазаны орындау жүйесі мекемелері түрлерінің жаңа атауларында ғана емес, сонымен қатар олардың мазмұнында да айырмашылық болуы үшін бақылаудың режимдік құралдарымен қосымша күшейту орынды болар еді.

Үшінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жаңа өндірістік қатынастарды қалыптастыру қажеттілігімен байланысты болуы керек, өйткені нарықтық қатынастар жағдайында мемлекет сотталғандарға жазаны орындау кезеңінде жұмыс істеуге және лайықты жалақы алуға жағдай жасауы керек.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде орын алатын, бірден ақпарат құралдарында жарияланатын оқиғалардың көпшілігінің негізгі себебі сотталғандардың жаппай жұмыспен қамтылмауы, олардың ақылы еңбекпен, оқумен қамтылу пайызының төмендігі болып табылады.

Өндірістік қатынастардың қалыптасқан жүйесін икемді, пайдалы, дұрыс және өндірістік қатынастардың барлық тараптарына пайдалы болатындай етіп түбегейлі өзгерту қажет.

Бұрынғы КСРО тәжірибесі бойынша қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріне сотталғандарға жұмыс істеуге және ақша табуға мүмкіндік беретін қуатты және тиімді өндірістер құрылды, бұл ретте олардың ұсталуын өтеп қана қоймай, мемлекеттік бюджет үшін үлкен пайда әкелуіне де жағдай жасалды.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің кәсіпорындарында мемлекеттік тапсырыстарды орналастыруды мемлекеттік деңгейде ұйымдастыру, шығарылатын өнімге жеңілдікпен салық салуды, өндірісті жеңілдікпен кредиттеуді көздеу, өндіріске жеке капиталды белсенді тарту үшін және сотталғандардың жеке еңбек қызметі үшін қажетті жағдайлар жасау, еңбек қызметінің жағдайларын, оның ішінде сотталғандардың еңбегіне ақы төлеуді еңбек заңнамасына сәйкес қамтамасыз ету, оларды күтіп-бағуға жұмсалған қаражатты өтеуден босату, сондай-ақ жеке шоттарға кепілдендірілген аударымдарды ұлғайтуды қарастыру және т. б.

Сотталған адам босатылғаннан кейін мемлекет үшін кезекті ауыртпалық болмайтындай, ал жазасын өтеу кезеңінде алған өзінің жинақтарына ие бола отырып, жаңа толыққанды өмірге оңай еніп, қаражаттың болмауы себебінен қылмыстық өткенге оралмайтындай етіп пенитенциарлық мекемелердің оң шетелдік тәжірибесін зерделеп, практикаға барлық жерде енгізу қажет.

Өндірістік қатынастар жүйесін жазаны орындаудың прогрессивті жүйесімен, сондай-ақ шартты түрде мерзімінен бұрын босату шарттарымен байланыстыру орынды болар еді, бұл қылмыстық жаза мақсаттарын іске асырудың тиімділігіне оң әсер ететін болады.

Төртінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін оларды оқыту жүйесі арқылы қамтамасыз етуді күшейту.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі қазіргі оқыту жүйесі өмірдің қойылатын талаптарына жауап бермейді, өйткені ол негізінен бастауыш білімі жоқ адамдарға арналған.

Орта білімнен кейінгі және тіпті жоғары білім беру бағдарламалары бойынша даярлауды, сондай-ақ тар, сұранысқа ие мамандықтар бойынша даярлау мен қайта даярлауды көздейтін сотталғандарды оқытудың жаңа нысандарын енгізу ұсынылады.

Мысалы, Нельсон Манделаның өмірбаянынан қызықты мысал, ол қамауда болған кезде Лондон университетінде сырттай оқу бағдарламасы бойынша оқып, кейіннен заң ғылымдарының бакалавры дәрежесін алады.

Сотталғандарды оқытуды сотталған адамның ЖОО-да немесе колледжінде қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқшаулау жағдайында оқыту мемлекет есебінен жүзеге асырылатындай, білім алушыларға стипендиялар төлей отырып, ҚР БҒМ Білім беру гранттарын беру жолымен, ал сотталған адамның оқуы олардың еңбегіне теңестірілетіндей етіп ұйымдастыруға болады.

Мұндай тәсіл әрбір сотталған адамның өз мерзімін өтегеннен кейін тозбаған және сыртқы әлемнен ажырамаған, өмір сүру құралдарынсыз, жаңа қылмыстар жасауға дайын емес, құжатпен және өндірісте сұранысқа ие маманның білімімен, бастапқы жинақтарымен бостандыққа шығуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, мемлекеттің экономикалық дамуының қазіргі деңгейі мен Қазақстан Республикасы халқының салыстырмалы түрде саны аздығы жағдайында бұл утопия емес, толығымен шешілетін міндет болып табылады.

Бесінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету үшін сотталғандар мен түзеу мекемелерінің қызметкерлері арасында жылдар бойы қалыптасқан ескі қатынастарды елеулі түзету және жаңа қатынастарды қалыптастыру қажет.

Жазаларды орындау тәжірибесі, әсіресе бұрынғы сотталғандарға жүргізілген сауалнамалар көрсеткендей, бұл салада проблемалар көп. Бұл сотталғандар тарапынан ұстау режимін сақтамау, түзеу мекемелері қызметкерлерінің тарапынан бұзушылықтар (сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттер, азаптаулар, әртүрлі теріс пайдаланушылықтар және т.б.), олар соңғы уақытта

бұқаралық ақпарат құралдарында талқылау және Қазақстан Республикасында ең жоғары мемлекеттік деңгейде қарау тақырыбына айналды.

Сонымен қатар, белгілі кеңестік-ресейлік ғалымдар (А.Е. Наташев, Н.А. Стручков, В.И. Селиверстов, И.В. Шмаров және т. б.) дұрыс атап өткендей, жазаны орындау жүйесінде құқықтық реттеу әдісінің императивті сипаты қалыптасты, өйткені жаза мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады, содан кейін оны орындау құқықтық реттеу әдісінің сипатын – құқықтық қатынастар субъектілерінің теңсіздігін білдіретін императивті («билік – бағыну» әдісі) деп анықтайды. (Анисимкова 2008: 14)

Көрнекті итальяндық ғалым Ч. Ломброзо бір кездері түрмедегі бюрократия соқыр болмаса да, әрдайым жақыннан көрумен ерекшеленетінін, түрмелердің тұрғындарын, әсіресе жеке камераларды нағыз адам кесектері үшін, қолдарсыз, аяқтарсыз, дауыссыз деп санайтынын дұрыс атап өтті, соған қарамастан бұл бақытсыздардың арасында нәзік сезімді адамдар барын болжауға болатынын атап көрсетті. Олардың белсенділігі, дауысы және тіпті ең жасырын ойлары барлық жерде: қабырғаларда, кереуеттерде, ішетін ыдыстарында, терілерінде және тіпті серуендеу кезінде ылғал құмда көрініп тұрады (Ломброзо 2018: 195)

Айта кету керек, жазаны орындау сотталушы үшін жазаның қосымша немесе жаңа түріне айналмауы керек, өйткені бұл кейде іс жүзінде жиі кездеседі.

Жазаны орындау кезінде: сотталғандардың құқықтық жағдайын, олардың жеке қауіпсіздігін, сотталғандардың ар-ождан бостандығын, сотталғандардың өтініштерін қарау тәртібін, өз құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғау мүмкіндігін қамтамасыз ететін нормалар ескерілуге тиіс.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің жанынан пенитенциарлық пробация шеңберінде сотталғандардың проблемаларымен айналысатын бөлімдер (топтар) құрылу қажет. Мысалы, сотталған адамға олардың проблемаларын шешуде, егер бар болса және қажет болса, олардың кінәсіздігін көрсететін жағдайларды анықтау мүмкіндігіне және т.б. мысал келтірсек, кінәсіз

адамдарды бас бостандығынан айыруға негізсіз соттау, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзу бізде көптеп кездеседі.

Бұл тәсіл қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері қызметкерлерінің сотталғандармен антагонистикалықтан одақтастыққа қалыптасқан қатынастарын қайта құруға мүмкіндік берер еді.

Алтыншы. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін мемлекет оларды әлеуметтік оңалту мәселелерін шешуге назар аударғаны жөн.

Жазаны орындаудың оң нәтижелерін бекіту үшін жазаны өтеу кезеңінде де (пенитенциарлық қылмыс), сондай-ақ жазаны өтегеннен кейін де (рецидивті қылмыс) қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауды азайту, ал перспективада бәрінен қысқарту болып табылады.

Қазақстанда халық саны тапшы және аумағының үлкен болуы кезінде мемлекет қылмыстық жолға түскен және бас бостандығынан айыру сияқты жаза түріне сотталған өзінің әрбір азаматы үшін күресіп, оны қоғамға және мемлекетке ең аз шығынмен қызмет етуге қайтаруға тырысуы керек.

Жетінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге жанама ғана емес, сондай-ақ тікелей қатысы бар Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын одан әрі жетілдіру жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет.

Жұмыс нәтижелерінің тәжірибелік құндылығы.

Жалпы алғанда, қылмыстық жазаны өтейтін адамдардың құқықтық жағдайы қылмыстық жазаны өтеу кезінде сотталғандардың құқықтық нормалары арқылы бекітілген ереже ретінде тұжырымдалуы мүмкін.

Енгізілген ұсыныстарды іске асыру қылмыстық жаза мақсаттарының орындалуын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сондай-ақ бұл маңызды мемлекеттік функция болып табылады, сонымен қатар қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің негізгі талабы ретінде сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделері бірінші кезекте бұлжытпай қамтамасыз етілетін жазаны орындаудың жаңа моделін құруға көмектеседі.

Әдебиеттер

- Қазақстан в новой реальности: время действий: Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 года // «Казахстанская правда». – 2020. – 2 сентября.
- Конституция Республики Казахстан. Практическое пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2019. – 44 с.
- ҚР Конституциясы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2021. – 268 с.
- Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2020. – 100 с.
- Role of Judiciary in Protecting the Rights of Prisoners // <http://legalservicesindia.com/>
- Шнарбаев Б.К., Мизанбаев А.Е. Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан: Учебник. – Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВО «Челябинский государственный университет», 2017. – 512 с.
- Уголовно-исполнительное право: учебник для вузов / С.М. Зубарев, В.А. Козакова, А.А. Толкаченко. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 455 с.
- Сенаторы обсудили вопросы пенитенциарной системы страны // <https://www.inform.kz/>
- Уголовно-исполнительное право /Под ред. В.М.Анисимкова, В.И. Селиверстова. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 413 с.
- Ломброзо Ч. Преступление. Невейшие успехи науки о преступнике. Анархисты: монография /сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 314 с.
- <https://auimvd.edu.kz/wp-content/uploads/2017/03/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BD%D0%B0-2-%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D1%8F-2-%D1%82%D0%BE%D0%BC-2.pdf>
- <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/6-kniga-2016-.pdf>

References

- Kazakhstan v novoj real'nosti: vremja dejstvij: Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan K.-Zh.K. Tokaeva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2020 goda [Kazakhstan in a new reality: time for action: Message of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh.K. Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020] // «Kazhastanskaja pravda». – 2020. – 2 sentjabrja.
- Konstitucija Respubliki Kazahstan. Prakticheskoe posobie [The Constitution Republic of Kazakhstan: A practical guide]. – Almaty: TOO «Izdatel'stvo «Norma-K», 2019. – 44 s.
- QR Konstitucijasy [Constitution Republic of Kazakhstan] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
- Qazaqstan Respublikasynyng Qylmystyq-atqaru kodeksi Qazaqstan Respublikasynyng Kodeksi 2014 zhylygy 5 shildedegi № 234-V QRZ [Criminal executive code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 234-V kr.] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
- Qazaqstan Respublikasynyng Qylmystyq kodeksi Qazaqstan Respublikasynyng Kodeksi 2014 zhylygy 3 shildedegi № 226-V KRZ [Criminal executive code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 234-V kr.] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan: Prakticheskoe posobie [The Ugolovny code of the Republic of Kazakhstan: practical application.]. – Almaty: «Izdatel'stvo «Norma-K», 2021. – 268 s.
- Ugolovno-ispolnitel'nyj kodeks Respubliki Kazahstan: Prakticheskoe posobie [The Executive Code of the Republic of Kazakhstan: practical application.]. – Almaty: «Izdatel'stvo «Norma-K», 2020. – 100 s.
- Role of Judiciary in Protecting the Rights of Prisoners // <http://legalservicesindia.com/>
- Shnarbaev B.K., Mizanbaev A.E. Ugolovno-ispolnitel'noe pravo Respubliki Kazahstan [The Law of the Republic of Kazakhstan.]. Uchebnik [Book]. – Kostanaj: Kostanajskij filial FGBOU VO «Cheljabinskij gosudarstvennyj universitet», 2017. – 512 s.
- Ugolovno-ispolnitel'noe pravo: uchebnik dlja vuzov [Penal enforcement law: textbook for universities] /S.M. Zubarev, V.A. Kozakova, A.A. Tolkachenko. – 5-e izd., pererab. i dop. – M.: Izdatel'stvo Jurajt, 2013. – 455 s.
- Senatory obsudili voprosy penitenciarnoj sistemy strany [Senators discussed issues of the country's penitentiary system] // <https://www.inform.kz/>
- Ugolovno-ispolnitel'noe pravo [Penal enforcement law] /Pod red. V.M.Anisimkova, V.I. Seliverstova. – Rostov n/D: Feniks, 2008. – 413 s.
- Lombrozo Ch. Prestuplenie. Novejšie uspehi nauki o prestuplenike. Anarhisty: monografija [Crime. The latest advances in the science of criminology. Anarchists: monograph]/sost. i predisl. V.S. Ovchinskogo. – M.: INFRA-M, 2018. – 314 s.
- <https://auimvd.edu.kz/wp-content/uploads/2017/03/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BD%D0%B0-2-%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D1%8F-2-%D1%82%D0%BE%D0%BC-2.pdf>
- <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/6-kniga-2016-.pdf>